

Az esszenciától a funkcióig

Natasha Wheatley: The Life and Death of States. Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty.

Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2023. 424 oldal.

<https://doi.org/10.1515/9780691244082>

„Nem lehet kétségünk afelől, hogy egyedül az állam történetének ismerete lehet az osztrák tudat alapja. Annak ismerete nélkül, hogy mit ért el a dinasztia és a nép, és hogy Ausztria milyen szerepet tölt be az emberiség fejlődésében, senki nem fog lelkesülni az államért.”¹

Ezt a megállapítást egy 1889-es memorandumában tette Alfons Huber, generációjának minden bizonnyal legjelentősebb osztrák–német historikusa. Mint megannyi történész a 20. és 21. században, Huber is az állam iránti lojalitással azonosította az osztrák birodalmi identitás lényegét. Ám ha valaki megkérdezte volna, mi is pontosan az állam, Huber meglehet, nehezen tudott volna világos definíciót adni. Hogyan definiálták az államot a kései Habsburg Monarchiában, ahol e fogalom kiváltképp talányosnak bizonyult, mivel sajátosságait a kortárs államelméletek csakis anomáliákként tudták kezelni? Ez csak egyike azon kérdéseknek, amelyekre Natasha Wheatley kiváló munkája új válaszokat ad.

Ausztria ismét az a „kis világ, ahol a nagy tartja próbáját”,² ami már többek között olyan kutatóknál is visszaköszönt, mint Carl E. Schorske és Csáky Móric. Ezúttal azonban nem a modern kultúra (mint Schorskénál³) vagy a globalizáció (mint Csáky nál⁴), hanem a modern jogi gondolkodás próbájáról van szó. Minthogy a létező jogelméletek nem igazán tudták értelmezni a Monarchiát, ez stimuláló közegnek bizonyult a modern jogi gondolkodás innovációja számára az állam és a szuverenitás kérdéseinek vonatkozásában. Olyan innovációk terepévé vált, amelyek nagyban meghatározzák napjaink világregdjét is. Wheatley azon olvasóinak, akiket kizárólag a modern jogi gondolkodás fejlődése érdekel, azt tanácsolja, hogy lapozzák át azon fejezeteket, amelyek a történeti kontextust tárgyalják. Jelen recenzió szerzője arra buzdítja az olvasót, hogy semmi esetre se tegyen így. Ez a kontextualizáció egyáltalán nem redundáns felsorolása néhány történelmi eseménynek, hanem szubsztanciális jelentőséggel bír azon Habsburg Monarchia természetének a megértéséhez, amely némely briliáns elméjét a jogelmélet újragondolására inspirálta. Ennél azonban még fontosabb, hogy Wheatley

¹ A memorandumot közli: Oberkofler–Goller (Hgg.) 1995: 451.

² Idézi Schorske 1981: xxvii.

³ Schorske 1981.

⁴ Csáky 2019.

könyvéből sokat tanulhatunk a Monarchiáról, mivel a szerző az elmúlt évtizedek legizgalmasabb kutatási trendjeihez csatlakozik legalább négy aspektusból. A Monarchia korának történészeként e gazdag munka ezen részeire koncentrálok a továbbiakban.

Az elmúlt mintegy három évtizedben a Habsburg Monarchiát kutató vezető történészek szakítást hirdettek a hagyományos, nemzetfókuszú látásmóddal, amely úgy kezelte a Monarchiát, mint nemzetek konglomerátumát. Ehelyett a Monarchiát egészként igyekeznek szemlélni és történeti kutatás tárgyává tenni.⁵ Wheatley ezt a napjainkban egyre dominánsabb trendet követi az 1848–1849-es alkotmányozói munkákat bemutató első, valamint a kiegyezést, annak különböző értelmezéseit és ellenzőit tárgyaló második és harmadik fejezetben. A Monarchia soknyelvűsége ebben nem jelent számára különösebb akadályt, minthogy a birodalom struktúrájának reformjára javaslatot tevő munkák mind németül íródtak, hiszen a birodalmi politikai elitre kívántak hatni. Az első fejezetben Wheatley kiemelkedően nagy figyelmet szentel a kremsieri alkotmányozóknak, különösen a történelmi régiókat átszabni tervező nyelvi-nemzeti koncepciónak, valamint azon elképzeléseknek, amelyek bizonyos szinten meg akarták őrizni a történelmi örökséget a birodalom struktúrájának újragondolásakor. Jóllehet az alkotmányterv nem lépett életbe, fontosságát nehéz lenne túlbecsülni: az első alkalom volt ugyanis, hogy a nemzetiségeket a birodalom építő részeiként fogták fel, emellett pedig azon dilemmák, amelyekkel az alkotmányozók szembesültek, valamennyi későbbi reformer számára is megkerülhetetlenek voltak. A fejezet hátralevő része a Monarchia újjászervezésére irányuló további javaslatokat mutatja be 1861-ig, olyan, jobbra elfeledett egyéniséget is tárgyalva, mint Szécsen Antal.

Néhány nem túl jelentős tévedést leszámítva (Josef Alexander Helfert például, szemben azzal, amit a szerző állít, egyáltalán nem volt liberális politikus [48]), mindössze két kifogással élnék a fejezettel kapcsolatban. A szerző végig *nemzeti* aspektusól beszél, mindazonáltal ez a fogalom (*Nation, national*) valójában rendkívül bizonytalan volt: ahogyan Gerald Stourzh kimutatta, a korszak szereplői igen különböző jelenségek leírására használták.⁶ Maguk a kortársak is tudatában voltak a problémának és sürgették a terminológiai kérdések tisztázását.⁷ Természetesen nem tartozhatott Natasha Wheatley feladatai közé, hogy felvázolja a fogalom teljes genealógiáját, de azért utalhatott volna bővebben a problémára. Mindemellett furcsán hat, hogy bár Wheatley részletekbe menően elemzi, hogy a Habsburg Monarchia struktúrájában kompozit monarchia volt, végig birodalomnak hívja azt, ahelyett, hogy a neutrálisabb „monarchia”

⁵ Pieter M. Judson az elmúlt mintegy három évtizedben publikált paradigmaváltó munkák lényegét abban látja, hogy azok vagy a birodalmi, vagy a regionális szintet (ami ebben az esetben nem nemzeti léptéket jelent) választják kutatásuk tárgyául. (Wheatley munkája természetesen az előbbi kategóriába tartozik.) Judson 2017: 7, 13. lábjegyzet, itt Judson a legfontosabb munkákat is felsorolja.

⁶ Stourzh 1985.

⁷ Lásd például: Palacky 1866.

terminussal utalna rá. Meglátásom szerint a szerző eljárása védhető (hiszen sok kortárs is annak hívta), mindazonáltal szívesen olvastam volna a kérdésre reflektáló gondolatokat.⁸

A második fejezet 1867-ig mutatja be a jogi vitákat, valamint a kiegyezés eltérő osztrák és magyar értelmezéseit. Ez az alapos elemzés már csak azért is nagyon üdvözlendő, mert Pieter M. Judson jelentős munkájában nem elemzi mélységeiben ezt az egyedi formációt.⁹ A kiegyezés jelentőségét növeli, hogy, amint arra a szerző rámutat, az osztrák alkotmánytörténet és elmélet tudományos diszciplínaként való kibontakozását a Wenzel Lustkandl és Deák Ferenc közötti vita nagyban előremozdította.

A harmadik fejezet a Monarchia különböző nemzeteinek és országainak jogi státusáról szóló vitákat mutatja be. Három kiemelkedő cseh egyéniség (Josef Kalousek, Hugo Toman és Karel Kramář) munkáiban jelentős hasonlóságokat látnunk Deák Ferenc érvelésével. Fő stratégiájuk abban állt ugyanis, hogy szembeállították egymással a törvényt és a tényleges helyzetet: jóllehet a Habsburg udvar időnként semmibe vette államjogukat (*Staatsrecht*), ez mindig is létezett *de jure* és csak arra várt, hogy újjáélesszék. Más reformteoretikusok, mint Karl Renner vagy Otto Bauer arra törekedtek, hogy az etnikai nemzetek legális kollektívaként legyenek elismerve.

A könyv két főszereplőjét, Georg Jellinekét és Hans Kelsent a negyedik fejezet mutatja be részletesen. Ezzel ismét a Habsburg-történelem egy fontos területére értünk: a századvégi Bécs kutatásához. Hajlamosak lennénk azt gondolni, hogy a gyakorlatilag felmérhetetlen mennyiségű monográfia és tanulmány után a témáról már kevés újat lehet mondani. Mindazonáltal e két kiemelkedő jogi elme közötti ellentét tökéletes példája a *liberális* és a *pszichológiai* ember közötti kontrasztnak, valamint a bécsi generációs konfliktusoknak – bár ez utóbbi csak abban az esetben lenne teljesen igaz, ha Jellinek nem kényszerült volna elhagyni a birodalmi fővárost a nagyfokú antiszemitizmus miatt.

Jóllehet mindkét egyéniség szakított a történeti gondolkodással, Jellinek ezt még mindig a liberális optimizmus jegyében tette. Meggyőződése volt, hogy a nyugati elméletek alkalmatlanok arra, hogy az állammal kapcsolatos, sajátos közép-európai dilemmákra adekvát választ adjanak, ezért új, másfajta tudásra van szükség. Jellinek a neo-kantianizmus keretein belül értelmezte újra az állam jelenségét: a *Sein* (van) és a *Sollen* (kell) közötti különbséget alkalmazva arra a következtetésre jutott, hogy ami a jogi gondolkodást illeti, az állam egy *Sollen*. A jog az absztrakció tudománya, amelynek egyetlen feladata, hogy az államot jogilag elgondolhatóvá tegye, annak „valódi lényegét” nem kötelessége megragadni és képessége sincs ehhez. Jellinek tehát oda konkludált, hogy az a pozitivizmus, amely a materiális világ empirikus megfigyelésén alapult, nem adekvát a jogi jelenségek tanulmányozásához. Következő jelentős könyvében ugyanakkor a tudós azt a feladatot tűzte

⁸ A kérdésről szóló legújabb irodalom: Connelly 2023.

⁹ Judson 2016.

maga elé, hogy az állam mint jogi jelenség és az állam mint társadalmi-politikai rend közötti kapcsolatot kutassa – *Seint* és *Sollent* tehát egyszerre kívánta vizsgálni. Ezen ambícióját Hans Kelsen élesen kritizálta. A bécsi jogtudós elfogadta, hogy az állam lényegében egy *Sollen*, a „kell” rendszere. Mindazonáltal Kelsen tovább ment: vehemensen tagadta az állam bármilyen esszencialista, antropomorfizáló absztrakciójának érvényességét. Meglátása szerint senki sem áll az állam mögött – az ilyen jellegű elképzelések az istenhit mintájára jöttek létre, amelynek hanyatlásával csak nőtt jelentőségük. Nem pusztán hamis az elképzelés, hanem veszélyes is, minthogy az állam fetiszálásához vezet. Kelsen érvelése szerint az állam és a törvényes rend nem két külön dolog, mintha az állam utóbbin kívül vagy afelett állna. Az állam valójában nem más, mint a törvényes rend maga. Könnyen belátható, hogy a többnemzetiségű Habsburg állam miért állt ellen bármiféle esszencialista definíciónak. Valójában maga Kelsen is reflektált arra, hogy elmélete csak egy a számos anti-esszencialista osztrák teóriák közül: Sigmund Freud, aki jelentős hatást gyakorolt a jogtudósra, kidolgozta a lélek nélküli lélektant, míg Ernst Mach az erő nélküli fizika elméletét alkotta meg.

Az ötödik és hatodik fejezet azon kihívásokat elemzi, amelyeket a Habsburg Monarchia bukása és az új államok megalakulása jelentett a jogi gondolkodás számára. Az állam kortárs elméleteiből hiányzott az időbeliség aspektusa, így képtelenek voltak konceptualizálni az államok születését és halálát. Hogyan is lehetne elképzelni az állam halálát, mikor legfontosabb tulajdonsága éppen az, hogy túlél mindnyájunkat, ami lehetővé teszi számára, hogy generációkon átívelő kötelezettségeket vállaljon? Az állam születése hasonlóképpen volt problematikus: minthogy a pozitivistá jogi szemlélet szakított azon elvekkel, melyek szerint a törvényeket az isteni hatalom vagy a dinasztia teszi legitimmé, ezt a feladatot teljesen az államra bízta. Hogyan lehetséges akkor egy állam megteremtése törvények útján, ha egyszer a törvényesség előfeltétele maga az állam?

Ezen dilemmák és megoldási változataik bemutatásával Wheatley ismét a Habsburg Monarchia kutatásának egy kurrens irányához csatlakozik, amely a kontinuitás kérdésének problematikáját veti fel.¹⁰ Érdekes módon, a kontinuitás különösen szembeötlő az új csehszlovák állam esetében. Vezető cseh államférfiak a birodalmi jogrendszer logikájával érveltek. Követve a harmadik fejezetben bemutatott egyéniségek logikáját, az államiság jogi értelemben vett és tényleges kontinuitása közötti különbséget hangsúlyozták. Törvényeiben a Habsburg uralom mindig is elfogadta a történelmi cseh állam létezését (jogi kontinuitás), akkor is, ha kormányzati gyakorlatuk ellentmondott ennek az eszmének (tényleges diszkontinuitás). Ezzel az érveléssel a cseh államférfiak áthidalták azon problémákat, amelyeket az új állam születése vetett fel: nem volt szó születésről, csak egy már létező állam újjáélesztéséről, amely valójában régebbi volt, mint maga a Habsburg Monarchia. Ugyanakkor a birodalmi alkotmányok megoldatlan

¹⁰ Judson is hangsúlyozta a kontinuitás kérdésének fontosságát. A témában inspiráló munka: Egrý 2020.

problémái is öröklődtek, nevezetesen a nyelvi-etnikai és a történelmi alapelv rivalizálása, ami már a kremsieri alkotmányozóknál is megjelent. E két elv kevert, önkényes alkalmazása (a csehországi németek esetében a történelmi, míg a szlovákok kérdésben az etnikai elv érvényesült) a csehszlovák állam számára komoly legitimitási deficitet okozott.

Mindazonáltal a halállal és születéssel kapcsolatos dilemmák legélesebben az új Ausztria esetében jelentkeztek. Az osztrák államférfiak teljes diszkontinuitást hirdettek új államuk és a bukott Monarchia között, egyebek mellett azzal érvelve, hogy az *Ausztria* elnevezésnek csak dinasztikus jelentése volt, „Ausztria” jogilag nem is létezett. De hogyan születhet meg az új állam? A kortárs jogelmélet egy ilyen eseményt „tisztá tényként” kezelt, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy jogi értelemben légüres térbe került. Hans Kelsen és köre vállalta a feladatot, hogy a jelenséget logikusan konzisztens jogrendszerbe integrálja. Megoldásuk végül abból állt, hogy a nemzetközi jogot emelték a jogi piramis csúcsára: a nemzetközi jog az állam előtt (nem történelmi, hanem jogi-logikai értelemben), felett és után van, következésképp képességében áll egy új állam létrejöttének feltételeit megszabni. Wheatley briliánsan mutatja be, hogy a Habsburg Monarchia 19. század közepétől zajló alkotmányos fejleményei miként inspirálhatták az elmélet központi fogalmainak (mint például a *Grundnorm* és a *Stufenbau*) kidolgozását.

Az utolsó fejezet bizonyos aspektusaiban szintén a Habsburg Monarchia történetírásának prominens kérdését érinti: a Monarchia és a (poszt)kolonializmus kapcsolatának problematikáját. Igaz, Wheatley kérdése nem arra vonatkozik, hogy a Monarchia gyarmattartó hatalom volt-e, vagy hogy miként alkalmazhatók a posztkolonializmus módszertani megfontolásai történetének kutatásában. A szerző azt vizsgálja, hogy a Monarchia jogi innovációi milyen hatást gyakoroltak a dekolonizáció jogi értelmezéseire. Az államok születésének és halálának problémája ugyanis központi kérdéssé vált világszerte a 20. század során és azon innovációk, amelyeket Közép-Európában, e problematika első fontos állomásán megalkottak, jelzőfényként szolgáltak a II. világháború után dekolonizálódó államok számára.

A posztkoloniális államok vezető jogi elméi érvelésüket a Közép-Európában kidolgozott és fentebb kiejtett stratégiák valamely változata köré építették. Legtöbbjük kijelentette, hogy államuk pre-imperiális szuverenitással rendelkezett, amely jóval a gyarmatosítás előtt létezett már és csak fel kell újítani. A nemzetközi joghoz való fellebbezés már jóval problematikusabbnak bizonyult: míg a nemzetközi jog adta a választ a Kelsen-kör és a hatása alatt álló 20. századi jogi elmék számára (pl. Krystyna Marek), a posztkolonialista államok jogászai számára inkább problémát jelentett, mintsem megoldást. A fő dilemma az volt, hogy azon államok, amelyek éppen hogy lerázták magukról a gyarmati uralmat, miként tudnának integrálódni egy olyan nemzetközi jogi rendbe, amelyet éppen a gyarmattartó hatalmak alkottak meg az új államok beleegyezése vagy közreműködése nélkül. Az utolsó fejezettel az olvasó visszatér Közép-Európába, ahol az

államok halálának és születésének kérdései újra központi jelentőségre tettek szert 1989 után.

„Nem éppen könnyű átrepülni a könyvön” (158) – Otto Mayer Georg Jellinek könyvére tett megjegyzése Natasha Wheatley munkájára is érvényes. Ugyanakkor tiszteletre méltó a szerző ama képessége, ahogy komplex jogi elméleteket képes laikusoknak is elmagyarázni. Az is példás továbbá, ahogyan Wheatley olyan, a Habsburg Monarchia számára központi jelentőségű fogalmakkal bánik, amelyeknek nincs igazi angol megfelelője (ilyen például a *Staatsrecht* vagy a *Volksstam*): a szerző elmagyarázza e fogalmak sajátosságait, majd az eredeti formájukban hivatkozik rájuk. A *The Life and Death of States* egy intellektuálisan rendkívül gazdag olvasmány, amely kitüntetett helyet érdemel a Közép-Európáról szóló, az utóbbi tíz évben megjelent munkák sorában.

Tarafás Imre

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Connelly, John 2023: Was the Habsburg Empire an Empire? *Austrian History Yearbook* 54. 1–14. <https://doi.org/10.1017/S0067237823000395>
- Csáky, Moritz 2019: *Das Gedächtnis Zentraleuropas. Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region*. Wien – Köln – Weimar. <https://doi.org/10.7767/9783205208792>
- Egry, Gábor 2020: The Empire’s New Clothes. How Austria-Hungary’s Legacy Kept the Successor States Running. *Annual Lecture, Foundation for Austrian Studies* <http://real.mtak.hu/141411/1/Annual%20Lecture%202020-4.pdf> – utolsó letöltés: 2024. február 6.
- Judson, Pieter M. 2016: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, MA – London. <https://doi.org/10.4159/9780674969346>
- Judson, Pieter M. 2017: “Where Our Commonality is Necessary...”: Rethinking the End of the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook* 48. 1–21. <https://doi.org/10.1017/S0067237816000527>
- Oberkofler, Gerhard – Goller, Peter (Hgg.) 1995: *Alfons Huber: Briefe (1859–1898). Ein Betrag zur Geschichte der Innsbrucker Historischen Schule um Julius Ficker und Alfons Huber*. Innsbruck – Wien.
- Palacky, Franz 1866: *Oesterreichs Staatsidee*. Prag.
- Schorcke, Carl E. 1981: *Fin de siècle Vienna. Politics and Culture*. New York.
- Stourzh, Gerald 1985: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*. Wien.